

Публікація видана в межах Ініціативи з розвитку аналітичних центрів в Україні, яку виконує Міжнародний фонд «Відродження» у партнерстві з Ініціативою відкритого суспільства для Європи (OSIFE) за фінансової підтримки Посольства Швеції в Україні.

Думки та позиції викладені у цій публікації є позицією авторів та не обов'язково відображають позицію Посольства Швеції в Україні, Міжнародного фонду «Відродження» та Ініціативи відкритого суспільства для Європи (OSIFE).

Швеція
Sverige

МІЖНАРОДНИЙ
ФОНД
ВІДРОДЖЕННЯ

Електронну версію абетки можна завантажити на сайті spa.ukma.edu.ua

АБЕТКА ПОПУЛІЗМУ

ЗМІСТ

Передмова	4
Анти-плюралізм	7
Бідність	8
Воля народу	9
Громадська думка	10
Госдеп	12
Демократія	13
Еліти	15
Євробюрократи	16
Журналісти	17
«Зараження» популізмом	18
Индик	19
Іммігранти	20
Їхній	21
Йой	22
Критичний момент	23
Лайка	24
Медіатизація політики	26
Непомильність	27
Олігархи	28
Пряма демократія	29
Риторика популістів	30
Селебриті	32
«Тонка» ідеологія	33
Урядова криза	35
Фейкові новини	36
Харизма	37
Цінності	38
Чинність виборів	39
Шароварщина	40
Щедрість демонстративна	41
Ь	42
Юридичні реформи	43
Ярлик	45

Абетка популізму

проект Школи політичної аналітики НаУКМА

Автори: *Денис Терещенко* (літери А, Б, В, Г, Д, Е, Є, Ж, З, І, К, Л, М, О, П, Р, Т, У, Ф, Х, Ц, Ч, У, Ф, Х, Ц, Ч, Ю, Я)

Максим Яковлєв (вступ, літери Г, И, Ї, Й, Н, С, Ш, Щ, Ъ)

Ілюстрації: *Анна Кириченко*

Верстка: *Анастасія Чупіс*

Передмова

Про популізм можна почути з усіх усюд, бо хіба що лінивий журналіст чи недолугий політолог не сказав чи не написав чогось про нього в наші буремні часи. Політики полюбляють називати один-одного популістами, а деякі з них навіть успішно приходять до влади завдяки своїм відверто популістським відозвам. З часів перших наукових публікацій на тему популізму наприкінці 1950-х рр., станом на сьогодні у міжнародних рецензованих журналах йому присвячено понад півтори тисячі статей. Популізм – популярний, 2017 року саме «populism» Кембриджським словником (звісно ж, англійської мови) було визнано словом року. Як і будь-яке популярне явище, популізм розуміють, тлумачать та досліджують дуже по-різному, в тому числі – залежно й від соціального й політичного контексту країни. В англійському тексті будь-якого українського читача вочевидь здивує словосполучення «populist Drahománov», але саме так академічно правильно перекладати наш рідний термін «народник».

Ми не схильні вбачати за популізмом народництво, але інтуїтивно відчуваємо, що в обох випадках йдеться про народ і його потреби. Ми – теж народ і ми відчуваємо особливу потребу в просвітництві. Ми хочемо розповісти вам про популізм. Школа політичної аналітики НаУКМА визначила дослідження та протидію популізму одним з ключових напрямків своєї діяльності. У цій абетці ми намагалися в жартівливій формі висвітлити ключові характеристики цього складного, неоднозначного й подекуди загрозливого явища. Звісно, української абетки не вистачило на всі нюанси популістських проявів – мабуть, кілька тисяч китайських ієрогліфів впоралися би з цим завданням краще, однак, як казав, класик: «маємо те, що маємо». Сподіваємося, вам буде цікаво читати цю абетку і з неї ви дізнаєтеся для себе щось нове. Щиро віримо, що вивчивши всі літери, ви по-новому будете сприймати явище популізму в ЗМІ, промовах політиків, кулуарах Верховної Ради чи будь-деінде.

*Максим Яковлев, Денис Терещенко і вся команда
Школи політичної аналітики НаУКМА*

АНТИ - ПЛЮРАЛИЗМ

Анти-плюралізм

Звичку політиків стигматизувати будь-яку опозиційну думку в суспільстві як «антинародну» чи «зрадницьку» політолог Ян-Вернер Мюллер називає *анти-плюралізмом* – однією з визначальних рис політика-популіста.

Такий політик чи така партія, як, приміром, Дональд Трамп у Сполучених Штатах чи, відповідно, «Рух 5 зірок» в Італії, публічно заперечують авторитет будь-кого з-поза кола їхніх прихильників – як політичних опонентів, так і журналістів та експертів. Зрозуміло, що *анти-плюралізм* тісно пов'язаний із нетерпимістю до альтернативних думок та позицій, що, у свою чергу, прямо суперечить основоположним демократичним принципам. Саме через це дослідники побоюються, що популізм може бути смертельно небезпечною «хворобою» демократії.

«Усім коментаторам чи головомовцям, які недостатньо оцінили нас на цих проміжних виборах: запам'ятайте лиш два слова: ФЕЙКОВІ НОВИНИ», - з твіттера Дональда Трампа.

Бідність

Коли ми говоримо про популізм, то часто чуємо закиди, що, мовляв, популісти обіцяють неможливе та лишень догоджають найбіднішим групам населення. Така політика, яку ще називають макроекономічним популізмом і яка полягає насамперед у підвищенні витрат на соціальне забезпечення, є, як стверджують дослідники, небезпечною для економіки та в підсумку не спроможна зарадити нерівностей суспільстві та покращити становище найбідніших. Бідність і слабкість розвитку економіки з цієї точки зору вважаються першоджерелом популістських поглядів, які політики – політичні підприємці – згодом уже використовують для здобуття підтримки та впровадження власних політик. Згідно з цією тезою, громадяни, які займають найменш вигідне економічне становище – найменш освічені та низькокваліфіковані робітники – мусять бути найбільш відданими прихильниками популістів. Втім, хоч і справедливо, що, скажімо, в Україні популісти традиційно мали найбільшу підтримку в сільській місцевості, виборча кампанія Володимира Зеленського на виборах Президента України 2019 року, яка, згідно з висновками деяких дослідників, містила елементи популізму (а саме, різке протиставлення «людей» та «старих політиків»), була успішною в різних регіонах, у тому числі у великих містах та серед «креативного класу». Цілком вірогідно, що слід говорити про вплив цінностей, а не тільки економічних інтересів виборців на їхні політичні вподобання (див. *Цінності*).

Воля народу

А *must* справжнього популіста. Класичне визначення популізму передбачає знання політиком волі народу – конденсованого бажання гомогенної ідеалізованої групи, яку популіст нібито представляє на політичній арені. Так, скажімо, Маттео Сальвіні може бути твердо переконаним, що «справжній» італійський народ волів би надійно закрити кордони своєї країни для імігрантів. Насправді ж у цьому, звичайно, криється маніпуляція: у політичній науці загально визнано, що *громадська думка* – більш науковий відповідник *волі народу* – далеко не така проста й одновимірною, а тим паче зовсім не заздалегідь задана, як це може здатися з популістських промов. До того ж, особливо якщо це стосується виборів, популісти схильні заперечувати арифметику підрахунків, коли вона суперечить їхнім твердженням. Так, на президентських виборах 2016 року у США, приміром, кандидат від Республіканської партії Дональд Трамп отримав абсолютну *меншість* голосів виборців, проте здобув більшу кількість голосів від колеги виборників, аніж отримала кандидатка від Демократичної партії Гіллари Клінтон. Це не завадило Трампові заявити, що він нібито насправді отримав абсолютну більшість, мовляв, якщо «відняти мільйони людей, які проголосували нелегально». Це, на переконання політолога Яна-Вернера Мюллера, і є фундаментальною рисою волі народу: популісти стверджують, що вони, і лише вони добре її знають, але це тому, і тільки тому, що вони самі ж її і вигадують та конструюють.

«Має значення насамперед не те, яка партія контролює уряд, але чи контролюється уряд народом», - з інавгураційної промови Д. Трампа

Громадська думка

Як можна здогадатися, для політика-популіста громадська думка, чи то у вигляді відсотків, чи то у формі вигуків на публічних заходах – засада його чи її риторики та політики. Насправді не так уже і важливо, чи репрезентативним до всього населення є дослідження, чи правильно підраховано відсотки та чи не були зманіпульовані ці відсоткові дані: найчастіше для популістів будь-який доказ прихильності до них громадської думки – хороший доказ. Набрана ними на виборах кількість голосів може зрештою і не виявитися абсолютною більшістю (згадаймо уже наведений приклад із Трампом, див. *Анти-елітизм*), а проте популіст усе одно запевнятиме, що володіє *повним* довірчим мандатом і представляє волю *всього* народу. Хоча ще П'єр Бурдьє обґрунтував позицію, згідно з якою громадська думка може конструюватися в процесі опитування громадської думки, популісти зовсім на це не зважають і часто подають результати опитувань за абсолютну істину про *волю народу*. Це, у свою чергу, не тільки суперечить суворій «арифметиці» ліберальної демократії, а й призводить до численних маніпуляцій – у тому числі, громадською думкою.

«Якісь у вас вибіркові оплески. Не всім подобається, що я кажу? Дарма, бо це кажу не я, а народ України», - з інавгураційної промови президента України Володимира Зеленського.

ГОСДЕП

Госдеп

Уявний, проте, на думку популістів, всесильний закордонний монстр-ворог, спроможний виключно на злісні вчинки, метою діяльності якого є знищення народів, їхнє зубожіння, підривання сімейних, духовних, традиційних та будь-яких інших цінностей. Популістський світогляд у принципі не знає національних меж. Популістів по всьому світі єднає ненависть до міжнародних та наднаціональних інституцій (наприклад, до Європейського Союзу чи МВФ). Виразною ознакою популістського сприйняття геополітичних процесів є конспірологічність: популісти вірять у злісну світову змову могутніх еліт та закритих, таємних спільнот (масонів, рептилоїдів, євреїв – будь-кого), які ляльководять маріонетковими урядами та мислять лише зло. Особливо багато таких монстрів, згідно з ментальною картою популістів, зосереджено саме у Сполучених Штатах Америки, де, втім, вистачає і своїх, «домашніх» популістів. Міжнародні організації не можуть в принципі бути корисними чи робити щось добре: вони надають такі фінансові поради, які лише заганяють країни у боргові ями і в такий спосіб закріпачують молоді демократії. Відповідно, популісти виступають за боротьбу проти вселенського зла в його основних іпостасях – міжнародних і наднаціональних організацій. Деякі популісти можуть навіть стверджувати, що на них не поширюються рішення та рекомендації міжнародних судів чи комісій (наприклад, Венеційської комісії).

*«Рішення Венеційської комісії [щодо українського закону про освіту] ніяк не вплине на позицію Угорщини по відношенню до України»
В. Орбан*

Демократія

У своїй по-своєму визначальній для популістських студій праці «Два обличчя демократії» політична філософія Марґарет Кенован вперше чітко окреслила те, що можна назвати проблемою, яка лежить у самому серці демократії. Йдеться про те, що, попри численні заяви коментаторів, що, мовляв, популізм є чимось протилежним до і навіть шкідливим для демократії, осердя популістської ідеї, а саме прагнення популістів репрезентувати волю народу, є демократичним за своєю природою і, вочевидь, походженням. Справді, рух за надання загального виборчого права наприкінці XIX – впродовж XX століття, за покращення умов праці та життя робітників, жіночий та екологічний рухи – усі ці суспільні зміни в багатьох країнах черпали свою «енергію» та популярність із потужного популістського меседжу, який дозволяв ефективно об'єднувати інтереси величезної кількості людей, протиставляючи їх консервативним елітам і закликаючи до більш широкого включення колись маргіналізованих груп у політичне життя держави. Саме цей уніфікаційний характер популізму, поруч із закликом до системної інклюзивності, який політичні філософи Лаклау і Муфф закладають в основу поняття *політичного*, і вказує на близьку спорідненість популізму та демократії. Варто лиш зауважити, що один із сучасних ідеалів демократії – не демократія як така, де лиш дотримуються принципів змінності влади, а демократія ліберальна, доповнена низкою інституцій, покликаних сприяти дотриманню прав людини та громадянина та забезпечити режимові стабільність. Саме із цією, ліберальною демократією, популізм має глибоко конфліктні стосунки.

«Ми замінили ліберальну демократію, що зазнала кораблетрощі, на християнську демократію 21-го століття, що гарантує свободу людей та безпеку...[i]підтримує традиційну модель сім'ї», - з промови В. Орбана перед парламентом Угорщини

ΕΛΙΤΗ

ΚΟΡΥΜΠΩΑΝΙ
ΠΡΟΔΑΖΗ
ΕΛΙΤΗ!

Еліти

Головним ворогом будь-якого популіста є *еліти* – звичайно, так само уявний, конструйований образ, як і *народ*. Елітами для популіста та його прихильників можуть стати і «старі політики», і «олігархи», і «мафія», і «система» як образ корумпованого державного чиновництва та політиків, які знаходяться в абсолютно антагоністичному відношенні до пригнобленого *народу*.

Одним словом, популістам є з чого «розжитися», коли в країні справді присутня значна економічна нерівність, а тим паче, якщо вона підсилена расовою дискримінацією, як-от у країнах Латинської Америки. Найцікавіше те, що популіст сам може походити з соціальної групи, яку палко критикує як привілейовану – або ж бути таким самим «старим політиком», роками критикуючи систему, частиною якої сам і є (як, приміром, Юлія Тимошенко). Та навіть у таких випадках популісти знаходять способи засвідчити власну непричетність до «брудних» справ попередників і встановити близький зв'язок із народом – чи то через використання простонародної мови (лайки), чи то через публічне проведення дозвілля у «народний» спосіб, чи то через демонстрацію особливо глибокого розуміння *народної волі*.

«Переконана, що після опрацювання всіх протоколів мафії Порошенка при владі вже не буде...Це означає, що Україна має надію на те, що мафія піде від влади, і в Україні розпочнеться справжнє відродження і становлення», - з промови Ю. Тимошенко після першого туру виборів Президента України 2019 року

Євробюрократи

Елітами для популістів можуть бути не тільки національні еліти – політики та великий бізнес, а і міжнародні фінансові інституції (як-от Міжнародний валютний фонд) чи навіть керівництво наднаціональних утворень штибу Європейського Союзу. Класичним кліше у цьому контексті є слово «євробюрократи» або словосполучення «брюссельські бюрократи», якими популісти Угорщини, Польщі, Німеччини, Франції та інших європейських країн охрестили Європейську комісію та інші найвищі органи ЄС. Як у випадку прем'єр-міністра Угорщини Віктора Орбана, так і французької політикині Марін Ле Пен, правий популізм накладається на іншу, як вважають деякі дослідники, «тонку» ідеологію – євроскептицизм. Євроскептики зазвичай виступають за обмеження зони обігу євро та розширення (чи радше повернення) країнам-членкиням національного суверенітету, а національним урядам – ширших повноважень. Показово, що посилення євроскептичних настроїв та їхня інструменталізація правими популістами збіглася з двома значними кризами, з якими європейські структури мали справу впродовж останнього десятиліття – фінансовою та міграційною.

«Роками євробюрократи ігнорували наші запити про допомогу, аби спинити прибуття шукачів притулку.. Було би краще, якби вони вибачилися і стулили пельки», - Маттео Сальвіні у відповідь на заяву віцепрезидента Єврокомісії

Журналісти

Стосунки популістів і журналістів, як можна здогадатися, не є однозначними. З одного боку, популісти заявляють, що не потребують жодних посередників у комунікації з «народом», з іншого ж – без постійного медійного супроводу, гарної картинки та гострого слівця їхній успіх у сучасному інформаційному просторі складно уявити (див. *Медіатизація політики*). Існує думка, що навіть якщо журналісти активно критикують популістів, то можуть ненавмисне спричинитися до зростання їхньої популярності: так, імовірно, сталося в Німеччині з партією «Альтернатива для Німеччини». Не можна сказати, що популісти взагалі не люблять медіа та журналістів; радше, ідеться про окремі стосунки з *прихильними* до них медіа та з *відвертими критиками*. Загальновідомо, наприклад, що американський президент Дональд Трамп симпатизує республіканському телеканалу *FoxNews*, у той час як називає інші поважні критичні до нього медіа (*The Washington Post* чи *The New York Times*) «*fake news*» (з англ. фейкові новини), які нібито ведуть проти нього «полювання на відьом». Отож напруга в стосунках між популістом та журналістами стосується насамперед опозиційних чи незалежних медіа.

«Зараження» популізмом

Політична наука намагалася по-різному пояснити неймовірний успіх популістів (зокрема європейських) упродовж останніх двадцяти-тридцяти років. Однією з гіпотез, яка наразі перебуває ще на стадії перевірки, є припущення про те, що поява та успіх популістів на політичній арені нібито засвідчує для інших політиків ефективність популістського стилю і риторики. Цей демонстраційний ефект, у свою чергу, мав би сприяти тому, що й інші політики почали би переймати елементи популізму. Відповідно, якщо у країні А «завівся» популіст Найджел Фарадж (Велика Британія), то слід очікувати, що й більш мейнстрімні політики, як-то Тереза Мей чи Борис Джонсон, почнуть перехоплювати популістські меседжі, «затягуючи» й інших політиків у «спіраль популізму» – процес пришвидшеного наростання ролі популізму в політиці. Утім, окремі наукові розвідки та перші емпіричні перевірки не дали очікуваних чи навіть однозначних результатів. Так, одне з досліджень програм партій п'яťох європейських країн за допомогою контент-аналізу продемонструвало відсутність істотного зростання рівня популізму, і навпаки, засвідчили тяжіння до поміркованості серед популістських партій, щойно вони стають успішними і потрапляють до парламенту чи в уряд. А більш нюансований підхід у дослідженні італійського кейсу показав, що якщо вплив популістів і мав місце, то був вкрай обмеженим, адже стосувався лише змін риторики партій, ідеологічно суміжних із популістськими. Отож гіпотеза про можливість зараження популізмом залишається наразі під питанням.

Индик

Один із варіантів написання назви тваринки «індик», що його розглядала робоча група з підготовки нової редакції українського правопису і який, зрештою, не був схвалений, проте став фейковою новиною та здійняв галас у соціальних мережах та інтернет-виданнях. «Индик» став символічним втіленням глибокої експертності пересічних українців у правописних питаннях. І не лише пересічних: російський телеканал «Россия1» зняв сюжет про ініційовані зміни до українського правопису, запросивши експертом Миколу Азарова, чия бездоганна українська за часів його прем'єрства тішила кожного викладача української мови. Як відомо, популістський світогляд призириливо дивиться на будь-які еліти, у тому числі й наукові. Нехай філологи вигадують собі якісь правописні дива, пересічна українка все-рівно краще знає, правильно писати «ірод» чи «ирод». Так, у червні 2019 р. нову редакцію правопису в суді оскаржила 12-річна учениця 7-го класу з Херсону Юлія Пирга, яка заявила, що новий правопис «паплюжить українську мову» і що їй видаються смішними такі слова, як «Атени» та неіснуюче слово «тотоапарат». При цьому журналісти в'їдливо зауважили, що позивачка не змогла відповісти, як за новим правописом слід писати «пів яблука». Тим не менш, народ все рівно краще знає, як правильно лікувати геморою чи писати назву столиці Греції.

Іммігранти

Майже хрестоматійно, батьківщиною правих популістів вважають повоєнну Західну Європу та Північну Америку. Саме ці держави уже кілька десятиліть є одним із головних пунктів призначення тисяч мігрантів та вимушених переселенців із різних країн світу. І саме тут уже кілька десятиліть ксенофобські погляди стають родючим ґрунтом для популістів «правого крила» штибу німецької партії «Альтернатива для Німеччини», польської «Права і справедливості» та італійської «Північної ліги». Показово, що популярність цих та деяких інших подібних європейських партій почала різко зростати під час та після Європейської міграційної кризи 2015 року, у ході якої кілька сотень тисяч біженців із країн Африки та Близького Сходу намагалися потрапити до країн Європейського Союзу. Для прихильників консервативних поглядів цей кризовий момент став також підставою для посилення *анти-елітистських* поглядів, адже низка урядів у підсумку погодилася прийняти мігрантів. Апелюючи до ідеалізованого образу етнічної нації – етнічного визначення «народу» в популізмі, праві популісти, як от Маттео Сальвіні (Італія) чи Марін Ле Пен (Франція), нещадно критикували чинні еліти, звинувачуючи їх чи то в зраді національних інтересів, чи то у всесвітній змові глобалістів. Цей популістський рецепт був згодом задіяний і в інших європейських країнах, від Нідерландів та Швейцарії до Швеції та Норвегії.

«Смертельно небезпечні побічні ефекти міграції очевидні!», - з промови лідера німецької партії «Альтернатива для Німеччини», - Александера Гаулянда

їхній

Щиро українське втілення заморського концепту «othering», що означає створення образу «іншого» та відмежування себе від нього. На відміну від принципу «якщо мені здається, що всі довкола ідіоти, значить я – центральний», популіст вважає себе найрозумнішим і найправеднішим, його чи її політичні погляди, ідеологічні позиції та переконання, на його чи її ж думку, суттєво відрізняються від «їхніх» - поглядів і переконань політичних опонентів (особливо еліт) та тих груп, через відмежування від яких популіст визначає свою ідентичність. По відношенню до «їхніх» позицій і поглядів популіст ніколи не дозволяє собі проявляти *м'якість*, тому у своїй *риториці* він жорстко атакує будь-яку точку зору, що суперечить популістському світогляду. «їхні» ідеї також видаються популістам небезпечними для всього *народу*, а відтак популісти вважають своїм обов'язком захищати *народ* від «їхніх» шкідливих впливів, особливо від «нав'язаних» умовним *Госдепом* цінностей, які популісти вважають «їхніми» та за визначенням чужим і навіть небезпечним для національної культури.

Йой

Глибоко вкорінена й водночас усіляко прихована емоція невимовної бентеги популістів, яку ніхто ніколи не чує, бо навіть внутрішній голос популістів заглушає доктрина їхньої *непомильності*. Спектр популістських емоційних реакцій тяжіє до різких, гострих форм, бо популіст не може собі дозволити *м'якість* чи поміркованість у своїх проявах чи висловлюваннях, тому скромне внутрішнє «йой» популісту дуже важко відчутти, а тим більше – висловити. Оскільки «йой» все ж може прориватися із глибини складного внутрішнього світу популістів, у гру вступають складні психологічні механізми, завдяки плідній роботі яких різні «йой» перетворюються на дивні повідомлення у твіттері, що їх намагаються розшифрувати і політологи, і психоаналітики, або на відверті заяви про те, що «я вам нічого не винний».

КРИТИЧНИЙ МОМЕНТ

Іще один ключ до успіху популістів – актуалізація відчуття критичності теперішнього моменту для існування *народу*. Дуже часто від популістів можна почути, ніби рівень злочинності сягнув найнижчих показників, а продовження статусу кво й надалі є не просто небажаним, а й небезпечним. Такі твердження, підкріплені численними ілюстраціями, якими так насичують свої промови популісти, створюють враження, нібито тільки зараз (якраз на час виборів) у народу з'явилася рідкісна можливість кардинально змінити своє становище, надавши владу політикові-популістові, який не тільки розуміє природу та глибину кризи (яку, нагадаємо, він чи вона сама і конструює або гіперболізує), а і, чудово розуміючи волю народу, знає найкращий та найбільш дієвий «рецепт» її вирішення. Цей риторичний прийом дозволяє популістові логічно «вписатися» у політичну дійсність, але так само наслідки його систематичного використання (послаблення довіри до політики, а відтак і зниження готовності до співпраці між політичними силами) можуть бути небезпечними для стабільності політичної системи та для демократії.

Лайка

Окрім ксенофобії та анти-елітизму, популістів часто також знають завдяки характерному стилю поведінки, який вони демонструють у публічному просторі, як на зустрічах із виборцями чи на прямих ефірах на телебаченні, так і в парламенті на пленарних засіданнях. Нерідко поведінку популістів характеризують як грубу та некоректну, не в останню чергу через лайливі слова та вирази, які вони використовують. За специфічним лайливим вокабуляром популістів (див. *Риторика популістів*) у літературі закріпилася назва «*Stammtisch discourse*», тобто «застільний дискурс». Від колишнього лідера італійської «Північної ліги» Умберто Боссі (і його відомого жесту в бік телекамер) та бразильського президента Жаїра Болсонару до американського президента Дональда Трампа та українського політика Олега Ляшка – купа політиків-популістів дозволяють собі не тільки особисті образи політичних суперників, а й лайливі слова та нецензурні вислови. Зрозуміло, що така лексика дозволяє не тільки ще більше посилити негативні емоції виборців щодо «еліт», а і актуалізувати відчуття *критичного моменту*. Якими б не були причини чи політичні наслідки такої поведінки, завдяки популістам наш словниковий запас поповнився такими яскравими епітетами, як «говорильня» (лайлива назва парламенту), «кровосісі» чи «паразити», задіяні у «вакханалії самозбагачення» (про еліт, що нібито використовують публічні ресурси у приватних цілях), «політична імпотенція» (про нібито нездатність політиків втілювати реформи), «грантоїди»/«соросята» (на позначення недержавних організацій, що нібито лише використовують іноземні кошти не за призначенням, або, ще гірше, в інтересах нібито ворожого Україні великого міжнародного бізнесу, у цьому випадку, Джорджа Сороса) та багато інших.

МЕДІАТИЗАЦІЯ ПОЛІТИКИ

Медіатизація політики

Нещодавно політичні науковці влучно зауважили, що паралельно із розвитком технологій масової комунікації, винайденням та поширенням телебачення та особливо інтернет-ресурсів, як-от YouTube та Фейсбуку, почав змінюватися і характер політичної реальності. Відтепер *politics*, тобто боротьба за владу, усе більше спирається на аудіовізуальні засоби та журналістські прийоми, які в епоху клікбейтних новин та *live*-трансляцій із місця подій призводять до акцентування сенсаційності та персоналізації політичного. Усі скандальні заяви, сварки та обіцянки популістів миттєво потрапляють до інформаційного простору, і часто навіть старі та поважні видання мимоволі надають антисистемним політикам простір для ретрансляції своєї позиції на широкий загаль, а концентрування на особистості політика-популіста закладає основи для його *харизматичної легітимності*. Політична наука фактично звинувачує медіа та популістів у взаємовигідній, хоч і корисливій, дружбі, котра впродовж останніх понад сорока років супроводжує успіх їх обох.

Непомильність

Наріжна доктрина будь-якого популістського руху та ключова, «вроджена» риса будь-якого бодай трохи успішного популіста, що полягає в невизнанні можливих помилок через апіорну та апостеріорну відсутність таких за визначенням. Популісти не помиляються, вони не можуть помилятися, їм просто немає в чому помилятися. Нездійсненність популістських обіцянок, згідно з доктриною непомильності популіста, в жодному разі не може бути обумовлена помилковими припущеннями чи геть хибними розуміннями економічних чи соціальних процесів: у всьому винні злочинні еліти та корумповані бюрократи, які не дають можливість виплачувати вчителям чотири тисячі доларів зарплати на місяць, викупити в Данії Гренландію чи списати Греції усі борги. Непомильність як глибоко вкорінене переконання популістів дозволяє їм вперто кидатися у боротьбу за владу, не зважаючи на невиконані обіцянки та падіння своїх передвиборчих рейтингів.

Олігархи

Якщо для правих популістів головним об'єктом критики є чужинці, а вже потім еліти, які їх толерують, то для лівих популістів чужинцями і найлютішими ворогами є самі еліти, або, як ліві популісти їх часто називають, олігархи. У таких країнах, як Іспанія, Греція, Еквадор та Венесуела, популісти тяжіють до підкреслення радше економічної нерівності, аніж до збереження чистоти та безпеки нації, таким чином комбінуючи елементи популізму з соціалістичними «мотивами». Таке поєднання часто називають лівим популізмом. Зрозуміло, що популярності таких поглядів слід очікувати або в часи економічної кризи (як це сталося з рухом «Подemos» в Іспанії чи з партією «Сіріза» в Греції), або в країнах із тривалими економічними проблемами (Уго Чавес і Ніколас Мадуро у Венесуелі та Рафаель Корреа в Еквадорі – автори «соціалізму XXI століття»). Варто зауважити, що також і лівий популізм може мати етнічне забарвлення – якщо етнічна нерівність, як, приміром, у країнах Південної Америки між нащадками європейських колонізаторів та місцевим населенням, накладається на економічну. Подібний подвійний антагонізм вдалося добре схопити та використати президенту Болівії Ево Моралесу. Лівий популізм у різних проявах має бути добре знайомий і українському читачеві – саме так дослідники часто класифікують відомих українських політиків Юлію Тимошенко, Олега Ляшка та Вадима Рабіновича. У їхніх виступах легко прослідкувати класичні лівопопулістські мотиви – згадки про «мафію» та «олігархів» у політикумі, про пригноблений стан «простого народу», «звичайних людей» і навіть відверту критику міжнародних фінансових інституцій, що нібито прагнуть перетворити Україну на «сировинний придаток»

Пряма демократія

Кожного разу, коли популіст приходить до влади, або ще тільки на шляху до неї, він чи вона буде неодмінно підкреслювати пріоритет волі народу в прийнятті будь-яких державних рішень. Чи це конституційний референдум із черговою спробою викривити «поле гри» у державі між урядом та опозицією (як-от у Туреччині у 2007, 2010 і 2017 році чи невдале намагання Президента Польщі здійснити щось схоже у 2018 році), чи то практика прямих звернень громадян із побутовими проблемами до президента країни під час... телевізійної програми «Алло, Президенте» у Венесуелі, популіст обов'язково апелюватиме до власного розуміння народної волі та вміння на неї зважати. І байдуже, якщо ця особлива інтимність між популістом та «народом» суперечить інтересам інших громадян чи навіть національним інтересам. Засоби прямої демократії, навіть якщо втілені лише у версії, вигідній популістові – важливе джерело його легітимності.

Риторика популістів

Коли політичні науковці врешті домовилися про визначення популізму, мова зайшла про те, як би його найліпше ідентифікувати чи навіть виміряти. І хоча дослідники називають популізм і мобілізаційним фреймом, і дискурсом, і навіть ідеологією, більшість сходиться на тому, що слід насамперед аналізувати тексти, які продукують популісти: їхні промови на зустрічах із виборцями, на великих мітингах, перед екранами телекамер, на дискусіях із іншими політиками чи на дебатах у парламенті. В цілому, популісти у своїй риторичі активно послуговуються різкими висловлюваннями, іноді навіть лайливими словами (див. *Лайка*) (ясна річ, спрямованих далеко не на Всесвіт), перебільшуваннями, захмарними обіцянками (див. *Щедрість демонстративна*) та нещадною критикою статусу кво (див. *Критичний момент*). Різка риторика не просто позначає популістів як радикально опозиційних політиків, а і слугує маркером їхньої анти-мейнстрімності, непричетності до «старих політиків», котрі, хоч поважні та переважно чемні, а проте, на думку популіста, ворожі до «народу» та його «волі». Аналіз риторики популістів за допомогою таких наукових методів як контент-аналіз (у тому числі з використанням відповідного програмного забезпечення) та семантичний текстовий аналіз дозволяє не тільки виявляти популізм у текстах, а і порівнювати рівні його присутності в промовах різних політиків чи досліджувати зростання чи спадання ролі популізму в риторичі того чи іншого політика з часом.

СЕЛЕБРИТИС

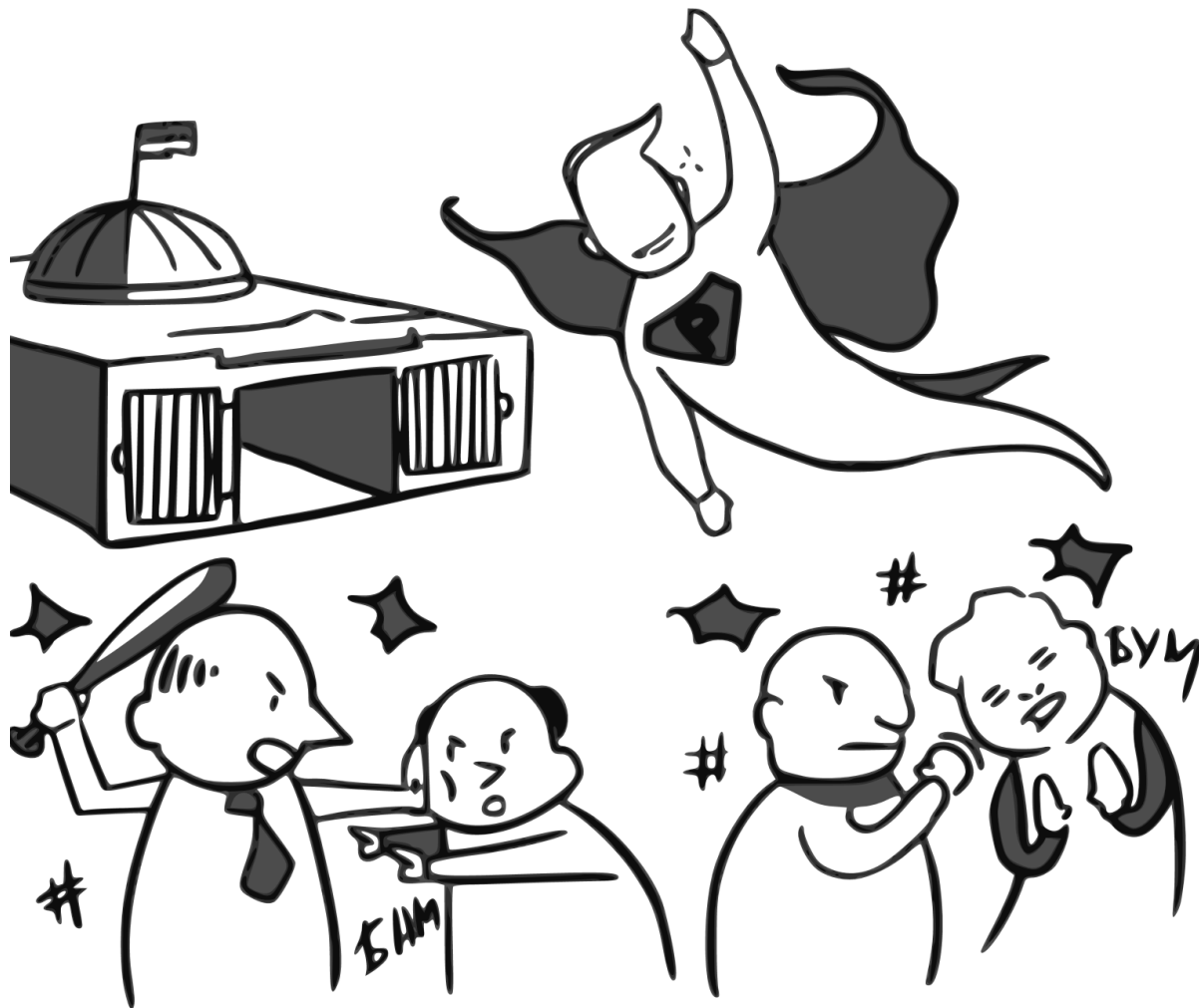
Селебрітіс

Саме так англійською мовою називають відомих особистостей та усіляких зірок, у першу чергу в шоубізнесі. Як відомо, популізм виступає проти всіляких еліт, проте оскільки селебрітіс-персонажі здобувають популярність (зауважте, що це слово має те ж походження, що й «популізм») серед народу завдяки своїй публічності й апелюванню до почуттів та емоцій «простих людей», пересічний виборець не просто пробачає їм їхню елітарність, але й активно голосує за селебрітіс на виборах, якщо ті, звісно, наважуються податися в політику. Часто абсолютно хибним прикладом селебрітіс в політиці називають 40-го президента США Рональда Рейгана, мовляв через те, що він був актором. Помилка криється в тому, що його акторська кар'єра не принесла йому великої слави, а от політичного досвіду він набирався як голова профспілки акторів Голівуду та як двічі обраний губернатор штату Каліфорнія від Республіканської партії. У контексті популістичних настроїв набагато більш ілюстративним є приклад італійської порноакторки угорського походження Чичоліни, яка 1987-го року була обрана по округу Лаціо до італійського парламенту від «Радикальної партії» (італійської, звісно). Щоб запобігти війні у Перській затоці, запропонувала Саддаму Хусейну зайнятися з ним сексом. На жаль, він не погодився і війна все ж відбулася і – також на жаль – не всі політики-селебрітіс-популісти відважуються на такий відважний крок заради миру.

«Тонка» ідеологія

На питання «Що ж таке популізм?» політична наука намагається дати однозначну й універсальну відповідь ось уже понад півстоліття. Серед багатьох способів концептуалізувати це явище перелічують розуміння популізму як особливого політичного стилю, як дискурсу, економічної політики, мобілізаційного фрейму та ідеології, насамперед «тонкої». Поняття «тонкої» ідеології (на протигагу класичним «повним» ідеологіям – консерватизму, лібералізму та соціалізму) запропонував автор морфологічного аналізу ідеологій Майкл Фріден для опису націоналізму. Головна відмінність «тонкої» ідеології від «повної» – брак ґрунтового і вичерпного пояснення соціального світу, яке пропонує, скажімо, комунізм, і якого не може запропонувати популізм. Іншими словами, набору суто популістських доктрин (а це, нагадаємо, *анти-елітизм* та здійснення *волі народу*) ніколи не достатньо, аби дати прихильникам відповідь на всі важливі політичні питання (якою має бути зовнішня політика? Фіскальна політика? Як ми ставимосся до забруднення довкілля? тощо). І саме тому популізм «у природі» не існує у чистому вигляді – він завжди поєднується з іншими ідеологіями, правими чи лівими. Тому не дивно, що в медіа чи в експертному середовищі рідко говорять про популістів як таких, але набагато частіше можна почути про них у контексті правих (Італія, Німеччина, див. *Імігранти*) чи лівих (Іспанія, Греція та Латинська Америка, див. *Олігархи*) ідеологій.

УРЯДОВА КРИЗА

Урядова криза

Якщо сприйняття еліт як неспроможних вирішувати нагальні державні питання та відчуття критичного моменту є тим живильним ґрунтом, на якому зростають популісти, зрозуміло, що будь-яка урядова криза – у широкому розумінні цього поняття як кризи урядування – може стати таким собі «трампліном», за допомогою якого рейтинги політиків-популістів здатні підстрибнути до небачених досі результатів. Як уже йшлося в розділі Іммігранти, Європейська міграційна криза 2015 року стала таким трампліном для низки європейських партій, двома найвідомішими з яких є, напевно, італійська «Північна ліга» та німецька «Альтернатива для Німеччини», рейтинги яких і досі або тримаються на висоті, або ж продовжують зростати. Проте метафора трампліну справедлива не тільки для надзвичайних демографічних ситуацій. Кожного разу, коли «мейнстрімні» політичні партії не здатні між собою гаразд домовитися, аби, наприклад, утворити коаліцію і протистояти популістам, останні користаються зі слабкості і «застрибують» до парламенту чи навіть уряду. «Вальсування» європейських популістів у «мейнстрім», як це художньо охрестило видання The Economist, було би неможливе без кризи традиційних і усталених партій, як-то Топі у Великій Британії, Республіканців та соціалістів у Франції чи Соціал-демократичної партії у Німеччині.

Фейкові новини

Останнім часом слова «популізм» та «фейкові новини» (англ. *fake news*) стали все частіше пов'язувати між собою під час обговорень у публічному просторі. Чи то йдеться про твіти американського президента Дональда Трампа, що містили неправдиву інформацію, чи то про знаменитий слоган часів про-брекзитівської кампанії про «350 мільйонів фунтів стерлінгів, які Британія щорічно віддає Європейському Союзові» – видається, що система «альтернативних фактів», якою послуговуються популісти, не обмежується містифікацією навколо уявних понять про «народ» та його «волю». Цьому дивному поєднанню сприяє, звичайно, і пристрасть популістів до соціальних мереж (із більш демократичним доступом до публіки, що не вимагає погодження з редакцією та іноді навіть зі здоровим глуздом), і бажання посилити, за допомогою сенсацій, відчуття кризового моменту у своїх потенційних виборців. Через це, а також і через можливу загрозу національній безпеці, деякі уряди та безліч громадських організацій взялися цілеспрямовано протидіяти розповсюдженню фейкових новин за допомогою популяризації інформаційної освіти та системи факт-чекінгу.

Харизма

На що спирається привабливість популістів для виборців? Окрім версій про обіцянки та емоції, політичні науковці також говорять про харизматичність політиків-популістів. Вжиток поняття «харизма» в суспільних науках сягає часів одного з батьків-засновників сучасної політології Макса Вебера. Вебер визначає харизму – чар сили чи слова однієї особи, що змушує інших її коритися (приміром, голосувати за неї) – як одне з трьох джерел легітимності можновладців, поруч із законом і традицією. У популістських студіях, які почали активно розвиватися через майже пів століття після смерті Вебера, існує уявлення про певний популістський стиль харизматичного політика, що протиставляється стриманості технократів. Дійсно, якщо послідувати за риторикою відомих загально визнаних популістів, як-то Уго Чавеса (Венесуела), Маттео Сальвіні (Італія) чи Джуліуса Малепі (Південно-Африканська Республіка), стануть помітними виразний стиль їхніх промов і та особлива привабливість для виборців, яку вони з собою несуть. Цілком імовірно, що для їхніх виборців особистість цих політиків грає набагато важливішу роль, аніж конституційність, законність чи навіть певні притаманні відповідним країнам політичні традиції. І хоча не всі харизматичні політики – популісти, обернене судження, скидається, є доволі справедливим щодо сучасної політичної дійсності.

ЦІННОСТІ

Тривалий час популістські виборці, на противагу політикам та риториці, залишалися *terra incognita* у дослідженнях популізму, що і можна зрозуміти, оскільки досить довго головні дискусії точилися довкола визначення та операціоналізації популізму насамперед з боку «пропозиції», тобто програм відповідних партій. «Попит» у цьому рівнянні донедавна залишався недослідженою змінною. Важливим і суттєвим кроком у цьому напрямку стало нещодавнє дослідження Р. Інглехарта та П. Норріс, які, базуючись на доробку Інглехарта у царині постматеріальних цінностей, орієнтованих на самовираження на противагу традиційним цінностям, спрямованим на виживання та на сталість спільноти, спробували спростувати тезу про економічну нерівність як причину зростання популярності популізму і натомість довести, що саме різниця в цінностях допомагає розрізнити популістських виборців і прихильників інших партій. Зібрані та опрацьовані ними результати опитувань демонструють, що найсильнішу підтримку правих популістів у Західній Європі слід шукати не серед «лузерів глобалізації», котрі найбільше втрачають від міграції та транснаціоналізації економіки, а з-поміж тих категорій населення, яким найбільш імовірно притаманні більш консервативні цінності – менш освічених та старших людей, особливо «білих чоловіків, які колись були привілейованою більшістю в західних суспільствах». Природно, що для них чутливі питання відкриття кордонів для мігрантів і біженців та видиме руйнування традиційних сімейних цінностей із розширенням прав ЛГБТ можуть становити ледь не екзистенційну загрозу. Так само природно, що європейські праві популісти зуміли вдало використати ці настрої для розширення бази своєї підтримки.

Чинність виборів

Як відомо, головним джерелом легітимності сучасних демократій є інститут виборів. Їхня «арифметика» (тобто чесний і незалежний підрахунок голосів усіх допущених законом виборів), словами політолога Яна-Вернера Мюллера, закладає основу для тих правил політичної гри, яким мусять підкорятися політики, аби демократія продовжувала існувати. Нескладно здогадатися, що інститут виборів нерідко стає об'єктом нападків політиків-популістів – у випадку, якщо вони на виборах програють або ж отримують незадовільний для них результат. Ставити під сумнів чинність виборів у разі поразки – авторитарний моветон і популістський трюк, який останні обґрунтовують або недосконалістю виборчої системи (адже список виборців не збігається з обсягом «народу», служителями якого себе позиціонують популісти!), або ж нечесними діями з боку чинних «еліт». Варто згадати хоча би той вислів Дональда Трампа, що нібито він отримав більшість голосів на виборах 2016 року (див. *Воля народу*) чи заяви Юлії Тимошенко про нібито фальсифікацію президентських виборів 2019 року чинним тоді Президентом України Петром Порошенком, що нібито завадило їй потрапити до другого туру. Чи варто й казати, що така поведінка популістів є небезпечною для демократії.

Шароварщина

Зведення української культури до її найбільш примітивної, вульгарно-фольклорної версії, що її символізують *шаровари* як елемент традиційного українського одягу. Популісти по всьому світу люблять використовувати у своїй *риториці* та передвиборчих кампаніях національні символи, у чому вони мало чим відрізняються від інших політичних сил, проте популістське розуміння національної культури, як і будь-якої іншої, зазвичай є дуже спрощеним, баналізованим, вульгарним. Слід мати на увазі, що шароварщина почасти обумовлена й радянським минулим України, оскільки українська національна культура, як і національні культури інших республік-членів СРСР, обмежувалася переважно рамками народного фольклору, бо високою та зразковою культурою була лише російська культура. Популістське зведення української культури до шароварів, вишиванок, борщика з галушками вочевидь не враховує багату культурну спадщину козацького бароко, українського авангарду початку XIX ст., шістдесятників тощо.

Щедрість демонстративна

Унікальний вид щедрості, притаманний усьому спектру популістів: від акул популізму до звичайнісіньких *populisti vulgari*. В усіх ареалах свого проживання у передвиборчий період популісти активно мітять території дитячими майданчиками, продуктовими пакетами, безпосередньо своїми обличчями на стовпах і білбордах, інколи – курями-гриль та грошовою допомогою. Якщо ресурсів на це все не вистачає, популіст щедро засіває своїх виборців обіцянками значно підвищити зарплати, здійснити масові посадки корупціонерів, почути всіх і кожного та блискавично провести нову гілку метро до Хацапетівки. *Щедрість демонстративна* не має ніяких меж, тому ніколи не витримує випробування реальністю, адже жодні раціональні доводи не зможуть переконати популіста не давати щедрих обіцянок скасувати усі податки, ввести в дію формулу 5.10 і в такий спосіб забезпечити країні фантастичне економічне зростання. Популістам важко обмежити себе у власній щедрості, хоча інколи це трапляється: приміром, замість 10 портів та 30 аеродромів пообіцяти «лише» 5 та 15 відповідно.

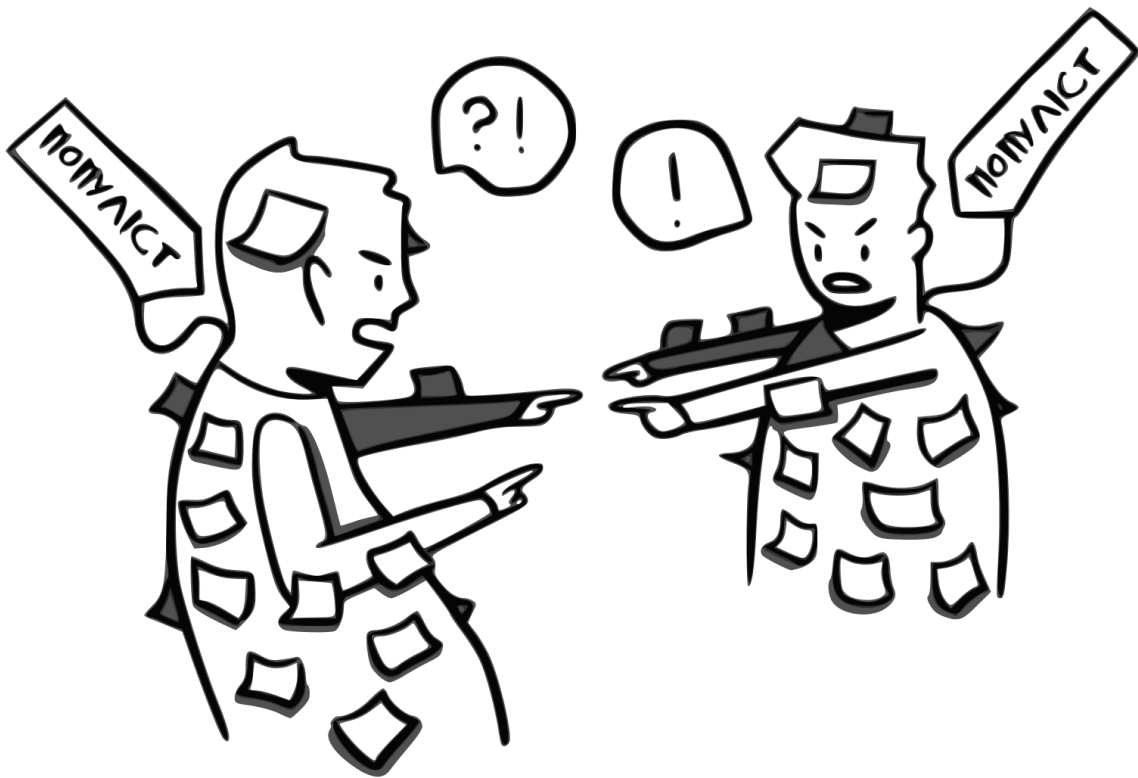
Ь

Літера української абетки, що позначає якість, яку жоден популіст не може собі дозволити по відношенню до злочинних, корумпованих еліт та бюрократів, а саме: м'якість. Кожен популіст переконаний, що він не зможе привернути увагу електорату розважливими чи поміркованими відозвами до раціональної, продуманої політики, а прояв будь-якої форми м'якості по відношенню до ідеологічних опонентів та політичного істеблїшменту вважається смертним гріхом. Відтак *риторика популістів* вирізняється агресивністю, безапеляційністю, жорстокістю. Там, де популіст не може відверто проявити свою ненависть до якоїсь групи (приміром, популіст не може відкрито висловити свої антисемітські погляди, що властиво принаймні повоєнній Західній Європі), він чи вона буде вдаватися до непрямих обвинувачень на адресу цієї групи, використовувати натяки та метафори, але в жодному разі не проявлятиме м'якість. Радикалізм, притаманний поглядам та риториці популістів, за визначенням є протилежним до м'якості та поміркованості.

Юридичні реформи

Насамперед зміни в судовому законодавстві – зазвичай один із перших кроків популістів після того, як вони отримують більшість у законодавчому органі та очолюють уряд. Режими Уго Чавеса у Венесуела, Віктора Орбана в Угорщині та партії «Право і справедливість» на чолі з неформальним лідером Ярославом Качинським у Польщі всі прагнули, за класичним авторитарним сценарієм, підкорити собі з-поміж іншого й гілку судової влади. Ці спроби, звісно ж, були засуджені світовою спільнотою та мали помітний опір усередині суспільства, що, втім, не завадило цим лідерам провадити судові реформи, що загрожують або й уже призвели їхні країни до «сповзання в авторитаризм» (англ. *authoritarian backsliding*). Ця тенденція вкотре доводить, що головна загроза популізму полягає не в небезпечній економічній політиці чи неправдивих обіцянках, а в шкоді, яку він може завдавати демократії та дотриманню прав людини і громадянина.

ЯРАМК

Ярлик

Саме негативним ярликом, стигмою та образою стало слово «популізм» упродовж його тривалого та інтенсивного використання за останні понад півстоліття. Нерідко можна почути, як якогось політика називають популістом, а пропоновану ним політику чи просто проголошену ним промову – популістською. Звичайно, таке використання цього поняття найчастіше не є науковим, а радше способом принизити опонента, затаврувавши його як популіста. Така ситуація ускладнює роботу політичних науковців, які ставлять собі за мету дати визначення популізму. На щастя, наразі теоретизування навколо цього поняття досягло відносного консенсусу, і визначення Каса Мудде чи Бена Стенлі вважають еталонними та використовують в емпіричних дослідженнях явища (зазвичай за допомогою контент-аналізу). Утім, політична наука ще очікує на працю, яка описала би історію (зло)вживання поняття(м) «популізм». Урок із неї був би таким: не всім повсякденним словам про політику слід дозволяти ставати науковими термінами.